

Жанеџа Ђукић Перишић

АНДРИЋ КАО СОЦИЈАЛНИ ПИСАЦ

Још у време када пише *Ex ponto* (1918), мисаони дневник једног заточеника, заснован сав на проживљавању личне трауме, Андрић сеже у прошлост и дозива у помоћ снаге мртвих нараштаја.¹ И тада писац из младалачке заокупљености сопственим дамарима и осећањима почиње да увиђа потребу да се, осим истраживању путева властите душе, песник мора окренути не само историји и „благословеној баштини дједова“² како би успео да одгонетне тајне садашњости и путеве будућности, него мора приложити и свој обол тренутку у којем живи. Ако се у време бура и ломова уочи Првог рата, више као идејни подржавалац младобосанске доктрине, клонио политичке борбе, онда, после тога рата, већ сазрео у муци тамничких искушења и уморан од призора муке и страдања што их је виђао у годинама прогонства – млади песник у *Немирима* (1920) реагује социјалним чулом. Иако се могу сложити са самим писцем да је његова лирика „од подређеног значаја“³ у односу на целокупно његово стваралаштво, а да на најнижем месту међу лирским песмама и лирским прозама стоје *Немири* које писац сâм назива питиним

¹ Иво Андрић, *Ex ponto*, *Немири*, лирика, Сабрана дела, књ. 11, Удружени издавачи, 1981, стр. 20. Наводи из Андрићевих дела дају се према овом издању.

² Исто

³ Љубо Јандрић, *Са Ивом Андрићем*, Српска књижевна задруга, Београд, 1977, стр. 348.

дететом⁴ – морам указати на посебан значај неких записа из *Немира* који се чине важним са становишта пишчеве социјалне ангажованости.

Може се претпоставити да је Андрић између четири тамничка зида где „живи се (...) – тихо и безнадежно“⁵ схватио да његов идеолошки и политички отпор, изражаван више посредно него директно – није био само његов приватни ангажман, ма колико представљао његово лично опредељење. Без обзира на обележја Андрићевог протеста као индивидуалног чина отпора туђинској власти, без обзира што је песников отпор био литераран, тих и пасиван, он је ипак био део општег, континуираног напора читаве генерације за остварење националног окупљања. Дочекавши да године буде пуштен са робије, Андрић је у Босни за време рата, током 1917. године, био сведок несреће свога народа, очевидац страшних призора патње невиних и страдања деце која су „измиљела“ на улице и коју је „Бог очито заборавио“.⁶ Гледајући неправду, са тамничким искуством које му је омогућило да сагледа не само своју улогу у јединственом националном покрету, него и да схвати комплексност тог процеса, песник у једном тренутку напушта позицију замишљеног усамљеника уроњеног у неспокој своје душе и реагује као човек који осећа суштински дамар свога доба. У *Немирима*, као средишњи део – „Немир дана“ – јавља се неколико фрагмената који, заједно са одломцима „Из књиге *Црвени лисћови*“, „Пјесмом вретена“ и „Црвеним листовима“, чине основ Андрићеве, очигледно тада замишљене а недовршене књиге *Црвени лисћови*. Бунтовни, пуни гнева и отпора, рески и устанички редови *Црвених лисћова*, у којима писац заузима јасну позицију потлачених, идентификујући се са пониженима и животом закинутима, у готово химничном тону, који као да местимице подсећа на *Комунистички манифест*, декларише веру у свануће дана када „изаћи ће на сунце потлачени и сиромаси и развезат ће се безбројне руке везанима, да грле, да раде и да се на молитву склапају“.⁷

Такав резак, бунтован тон није карактеристичан за Андрићево стваралаштво. Песник сетних и меланхоличних

⁴ Radovan Popović, *Kazivanja o Andriću*, Sloboda, Beograd, 1976, стр. 204.

⁵ Иво Андрић, *Писма 1912-1973*, приредио Мирослав Караулац, Матица српска, Нови Сад, 2003, стр. 69.

⁶ Иво Андрић, *Ex ponto*, *Немири*, лирика, стр. 99.

⁷ *Ex ponto*, *Немири*, лирика, стр. 171.

расположења⁸ који својим дотадашњим стиховима поставља питање суштине и смисла пролазног живота, ипак је и у *Ex pontu* сведок ратних патњи и беде коју је рат изазвао, на једном месту проговара са позиција класног, социјалног ангажмана:

„Ја презирем бљесак господства и лажни пјеснички стих, окрећем главу од оних којима је добро и у којима душа шути. / Сиротињу ја волим и сиромаштво славим и оне који имају тихе, чедне радости, и наду у патњи. (...) И све, све вас, који радите и зној отирете и муку мучите и свој хљеб једете, све вас, непознати раденици, који поносно пролазите свијетом и часно и смијело проносите својим рукама своје животе.“⁹

Песник који живи са свешћу да није позван за директну борбу против насиља власти и туђинске политике, буди се одједном као борац за социјалну правду и укидање разлика међу класама. Фрагменти из *Црвених лисћова* редак су пример Андрићевог социјално ангажованог текста, ако се изузму приче о социјалном, радничком бунту из 1906. године, те један број послератних проза које експлицитно говоре о новом идеолошком поретку („Електробих“, „Сјеме из Калифорније“, „Дедин дневник“, „Ноћни разговор 1941“, а у извесном смислу и „ратне“ београдске приче).

Писац са већ значајном репутацијом и књижевним ауторитетом, тамничким, изгнаничким и ратним искуством, највеће зло света види у неправедној расподели богатства и поларизацији друштва на малобројне богате и масу бедних несрећника. „Кратки, али најљући, фрагменти *Црвених лисћова*“, како бележи Иво Тартаља у *Пријоведачевој естетички*,¹⁰ биће у непромењеном облику унети у роман *Госпођица*, с извесном ироничном дистанцом, у аутобиографски обојеној сцени у којој песник Петар Будимировић, национални борац, дошавши 1919. године из Босне у послератни Београд, чита своје стихове. „Ма колико да сам свијетом ходио и гдје год сам дошао, ударио је мој штап о

⁸ „Меланхолици су као јасика, која дрхти онда када друга стабла и не осјећају вјетра. (...) У здрава човјека је центар мишљења: живот и његова питања, а у меланхолика: смрт и њене тајне“ – пише Андрић у другом делу *Ex pontu*, стр. 32.

⁹ *Ex pontu*, *Немири, лирика*, стр. 76.

¹⁰ Иво Тартаља, *Пријоведачева естетика*, Нолит, Београд, 1979, стр. 12.

камену цесту и поглед мој о богаташку кућу и мисао моја о тврдо срце. На поглед вашег охолог, округлог богатства испуњавала ми је душу испрва горчина и страх, а касније бијес и мржња, јер сам осјетио колика је срамота бити човјек и видио да је лице земље ругло у свемиру“, почетне су реченице „Црвених листова“ које млади Босанац, прерушени млади Андрић, заправо, декламује пред Госпођицом и другим гостима на једној послератној београдској седељци.¹¹

Наша књижевна критика (М. Богдановић, П. Палавестра, Р. Вучковић) одавно је уочила да је Андрићева поезија трпела извесне утицаје импресионистичке, а нарочито експресионистичке поетике. Свакако да је у Андрићевој поезији најочљивији, али не и пресудан, утицај експресионистичког обликовања песничке грађе. Могућно је, такође, да је експресионистички покрет двадесетих година 20. века са настојањем да се изнађу нова средства у истраживању чињеница живота и у тражењу излаза из неправедно устројеног друштва – у одређеној мери ојачао и Андрићев социјални ангажман. Његови *Црвени листови* могу се схватити и као проглас у духу активистичког хуманизма, без историјске и литерарне дистанце. Овде се Андрић залаже за ангажовано, борбено схватање историје и, као неки други социјални песници тога доба, заступа класно схватање историје и друштва. Напоредо са мрачним, интровертованим, самозагледаним, пасивним и меланхоличним Андрићем, постоји и борбени, жестоки, осетљив на неправду и социјалистички, у аутентичном значењу речи, песник, „црвени“, активистички Андрић окренут свету. „Андрић је био тада црњи, болнијег осмеха и немилосрднији према неправди. Писао је *Црвене листове*“, записао је Црњански у својим „литераним сећањима“ на послератну књижевност.¹²

У прозном запису „Дјеца“, објављеном у оквиру *Немира*, у сегменту „Немир дана“, писац се присећа ратне, тешке, гладне и исцрпљујуће 1917. године, којој је као болесни регрут у Босни био сведок.¹³ Према једној забелешци из „Малог шареног нотеса“,¹⁴ на полеђини друге странице, види се да 29. марта 1917. године

¹¹ *Ex ponto*, *Немири*, лирика, стр.179; *Госпођица*, књ. 3, стр. 171.

¹² Miloš Crnjanski, *Eseji*, Sabrana dela, knj. 10, Prosveta, Beograd, 1966, стр. 76.

¹³ У представци Скупштинском одбору за признавање националног рада, у новембру 1922. године, Андрић наводи податак да је током 1917-1918. године био члан Одбора за исхрану гладне босанке деце (349: 62).

¹⁴ Лични фонд Иве Андрића, Архив САНУ, Инв. бр. 394.

Андрић борави у Вишеграду. Уморна, испошћена земља, разорене институције, распаднуте, осакаћене породице без упоришта, учинили су да вишеградска деца, изгладнела и болесна, измиле на улице. Млади песник, гневан и љут због неправде која се обрушава на оне најмање заштићене и отпорне, као да је пробуђена савест друштва. Са израженом социјалном (па и класном) свешћу о одговорности према невинима и животу невичнима, песник осећа потребу да забележи јадно стање у којем види децу априла 1917. године. Ретко где је Андрић у своме књижевном делу показао такву ангажованост и емпатију, осећајући патњу и смрт деце и као сопствену срамоту. Измршавелих тела, танких ногу, великих глава са тупим, избуљеним очима, та босанска гладна деца, тумарајући по граду, једу штогод стигну: бачене „комадиће цријева и дроба“, жваћу „срчику од зове“, папрат и траву и леже „по цио дан, као снопље“.¹⁵ „И страшна је помисао да ће можда једном та дјеца бити сабласни свједоци на неком страшном суду, гдје ће се боље гледати и праведније судити него у априлу године 1917“, закључује песник гледајући патњу и верујући у коначну, космичку правду.¹⁶

У време када пише своје социјално интониране текстове, Андрић бира да преведе и објави управо оне песме које су у томе тренутку сагласне са његовом осећајношћу. Године 1918. у *Књижевном јују* он објављује превод песме „Ко ће доћи на моје мјесто“ чешког социјалног и патриотског песника Петера Безруча. Из позиције друштвено скрајнутог и обесправљеног песничког субјекта који проговара с ону страну живота, поставља се болно питање о одговорности оних који после њега долазе. Исте године, Андрић је превео и три ангажоване и социјално утемељене Витменове песме о борби за слободу и њеним границама, о усамљености победника и слави којој се не завиди, темама којима се и сâм бавио у неким фрагментима *Немира* и потом и у тексту „Победник“.

Као да се у том борбеном Андрићу могу назрети рецидиви његовог младобосанског ангажовања „за друге“, насупрот песничкој контемплацији „за себе“. Тако се може тумачити и његова „Прича из Јапана“ у *Немирима*, алегорија улоге песника за коју је Владимир Дедијер написао да је нека врста духовног тестаментa младобосанаца.¹⁷ Ибзеновска идеја перманентне

¹⁵ *Ex ponto*, *Немири*, лирика, стр. 100.

¹⁶ Исто, стр. 101.

¹⁷ Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, knj. 2, Beograd, Prosveta, 1978, стр. 187.

побуне коју су, очевидно, поред многих других идеја, младобосанци преузели из европске културне баштине, у краткој, узбудљивој алегорији о песнику Мори-Ипо, добија праву књижевну реализацију: свргнувши омражену царицу Ау-Унг (сатиричан назив за Аустроугарску) са још тридесетчетворицом, песник Мори-Ипо изненада нестаје, остављајући друговима поруку:

„Благодарим вам, другови моји, на заједничкој патњи и вјери и побједи и молим вас да ми опростите што не могу да с вама дјелим и власт као што сам дјелио борбу. Али пјесници су – противно од других људи – вјерни само у невољи, а напуштају оне којима је добро. Ми, пјесници, смо за борбу рођени; страсни смо ловци, али од плијена не једемо. Танка је и невидљива преграда што ме дијели од вас, али зар није оштрица мача танка па ипак је смртоносна; без штете по своју душу не бих могао преко ње до вас, јер ми подносимо све осим власти. Зато вас остављам, другови завјереници, и идем да потражим има ли гдјегод која мисао која није остварена и која тежња што није извојевана.“¹⁸

У прозном запису „Немир“, у рукописној заоставштини обележеној као фрагмент, необјављеној за пишчева живота, Андрић недвосмислено, с готово публицистичком прецизношћу, описује време почетних година свога гимназијског школовања:

„У то време, између 1903. и 1906. године било је у Босни заиста знакова незадовољства и узнемирености и међу кметовима-сељацима и земљовласницима и, нарочито, међу интелигенцијом по градовима, али ти знаци су били неодређени, спорадични и неповезани, као што је и природно у земљи у којој је друштво подвојено верама и неуједначено, у којој нема ни стварног политичког живота ни праве штампе. Али по страни од тих повремених трзавица на аграрном, верском или националном основу, стали су да се јављају други и другачији немири. То су били – први покрети и захтеви радника као таквих.

¹⁸ *Ex ponto*, *Немири*, лирика, стр. 105.

Ти су покрети били скромни и тако необични за нашу средину да је мало ко обраћао на њих пажњу, с изузетком, наравно, управне власти и непосредно заинтересованих послодаваца.¹⁹

Време у којем Андрић похађа четврти разред гимназије, година 1906, обележено је низом штрајкова, буна и демонстрација, неминовном последицом диверсификације социјално-класне слике друштва с почетка века, када се први пут појављује слој индустријског радништва. Након спонтаног штрајка радница у сарајевској ткаоници ћилима, буна добија шире размере и кулминира генералним штрајком. Започет побуном сарајевских цигларских и дуванских радника који су захтевали скраћење радног времена, редовно исплаћивање зарада и право на „струковну организацију“, штрајк се проширио на многе градове, бележећи у време првомајских празника и прве људске жртве у Сарајеву и Зеници. На сахрани погинулих говорили су Петар Кочић и Васиљ Грђић, уредник *Српске ријечи*.

Нема сумње да су социјална превирања, буне и штрајкови, радничко буђење и борба за достојнији живот и подношљивије радне услове, из прве деценије 20. века, за Андрића као писца била провокативна и инспиративна тема. Осећајући да простор друштвене нестабилности изазван болним класним сучељавањима и недостатком било каквог саосећања власти са мукама радништва, могу да буду првокласна књижевна тема, Андрић се у неколиким прозама, сасвим неочекивано, ако се има у виду магистрални ток његове прозе, бавио социјалним темама и јасним социјалним ангажманом. Низ приповедака са кључном 1906. годином у средишту, које писац објављује педесетих година, („Пекушићи“, „Први сусрети“, „Штрајк у ткаоници ћилима“, „Црвени цвет“, „Буна“, „Немир“), чини једну мање-више заокружену текстуалну целину. Могућно је, наиме, циклус прича о 1906. години посматрати и као једну целовиту структуру у оквиру које писац разлаже генезу радничког бунта и његове различите последице. Није незамисливо да је писац имао на уму већу целину о рађању и организовању модерног пролетаријата у нас: можда је једно веће „градилиште“ прозе о 1906. години, како је сâм Андрић имао обичај да каже, градио

¹⁹ Иво Андрић, *Кућа на осами*, Сабрана дела, књ. 14, стр. 423.

„парче по парче“, и не довршивши га, са њега износио делове како би их штампао.²⁰

Социјално интонирана Андрићева поезија с краја друге и почетка треће деценије 20. века, као и приповетке о побунама радништва у Босни 1906. чине једно јединствено језгро из којег проговара песник који резимира интелектуалну потребу свога поколења да сагледа и разуме време у којем живи. Јасан друштвени ангажман, експликација националне, социјалне и идеолошке свести у тим делима, указују нам на писца суоченог са бунама и немирима свога века, писца који, имајући непосредни додир са друштвеним превирањима с почетка бурног двадесетог столећа, није могао да остане глув и нем на страдања својих саплеменика, оглашавајући своју индивидуалну побуну и саучесништво кроз своје стихове и прозу.

²⁰ Годину 1906. Андрић је у роману *Госпођица* анализирао и са становишта економске доктрине, наглашавајући јасне материјалне односе међу популацијом као последицу прегруписавања центара финансијке моћи:

„Сарајево око 1906. године! Варош у којој се укрштавају утицаји, мешају културне сфере и сукобљавају разни начини живота и опречна схватања. Али све те разне и различите класе, вере, народности и друштвене групе имају једну заједничку црту: свима треба новца и свима много више од онога што имају. Пре свега постоји велик проценат ситног света који нема ни најпотребније. Њихов живот и није друго до пуста жеља и вечита потрага за новцем. Али и од оних који нешто имају, или тако изгледају, сваки жели више и лепше од оног што има. Одувек је Сарајево било варош новца и потребе за новцем, а сада је то више него икад. Овај наш грађански свет, и иначе наследно оптерећен турским навикама нерада и словенском потребом за експесом, примио је сада још и аустријске формалистичке појмове о друштву и друштвеним обавезама, по којима се лични углед и класно достојанство човека заснивају на одређеној величини – бесмислених трошкова, често само празном и смешном луксузу без духа и укуса.

Тешко је замислити варош са мање новца и слабијим изворима зараде а са већом жеђи за новцем, са мање воље за радом и вештине да се привреди, а са више жеља и прохтева. Мешавина источњачких обичаја и средњоевропске цивилизације ствара овде један нарочит облик друштвеног живота у коме се домаћи свет такмичи са дошљацима у стварању нових потреба и прилика за трошење. Некадашњи обичаји уздржљивости код сиромашних и штедње код имућних класа сад су потпуно избледели. Уколико има још људи са старим чаршијским навикама скромности и строгим начелима мале зараде али велике штедње, они стоје по страни од сваког друштвеног живота као смешни остаци давно прошлих времена.“ (*Госпођица*, стр. 61-62)